

Obraz české transformace v zrcadle sociologického výzkumu

EDUARD KUBŮ*

The Image of Czech Transformation in Sociological Research

Abstract: This study confronts the conceptualization and development of the economic transformation of the 1990s, with long-term targeted sociological research mapping the mental state of Czech society and the views on this issue. Perfectly projected series of investigations was conducted by the Institute for Public Opinion Research in Prague, whose legal successor is the Center for Public Opinion Research as a department of the Institute of Sociology of the Academy of Sciences in Prague, in whose archives the applied researches are stored. The high predictive value of the outputs processed within the international System Change and Modernization Project attended by France, the Czech Republic, Poland and Slovakia, and of the researches designed by professionals of the Institute of Sociology is based on representative population samples of more than thousand respondents, and especially on the long-term nature of the project, which thus gives insight into the development of views, ideas.

Keywords: economic transformation, mental state of Czech society, public opinion

Úvod

Předkládaná studie konfrontuje konceptualizaci a vývoj ekonomické transformace 90. let 20. století s dlouhodobým cíleným sociologickým výzkumem mapujícím mentální stav a názory české společnosti na tuto problematiku. Skvěle projektovaný seriál šetření prováděl Institut pro výzkum veřejného mínění v Praze, jehož právním nástupcem je Centrum pro výzkum veřejného mínění jako oddělení Sociologického ústavu Akademie věd v Praze, v jehož archivu jsou použité výzkumy uloženy. Vysoká výpovědní hodnota výstupů zpracovávaných v rámci mezinárodního projektu *Systémová změna a modernizace* (System Change and Modernization Project), kterého se účastnily Francie, Česká republika, Polsko a Slovensko, a výzkumů projektovaných pracovníky Sociologického ústavu spočívá v reprezentativních vzorcích populace, přesahujících tisíce respondentů, a zejména pak v dlouhodobém založení projektu, který tak dává nahlédnout do vývoje názorů.

Transformační východiska a cíle

Česká společnost vykazovala po druhé světové válce výraznou levicovou politickou a intelektuální orientaci, od níž se odvíjel i sociálně ekonomický vývoj charakterizovaný omezením pozic velkokapitálu a vysokou mírou sociálního bezpečí. Jeho prohlubování se stalo prostředkem posilování pozic komunistické strany. Ty byly v roce 1948 tak silné, že mohla se souhlasem většiny obyvatelstva převzít politickou moc, dokončit radikální poválečné změny politicky vyjádřené nastolením autoritativního režimu, hospodářsky pak

* Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 38 Praha 1. E-mail: Eduard.Kubu@ff.cuni.cz

dokončením širokého znárodnování, faktickou likvidací soukromého podnikání a zformováním centrálně plánované ekonomiky. Československo se stalo součástí sovětského bloku.

Obtíže málo efektivní ekonomiky a bezradnost vedení komunistické strany a státu při jejich řešení otevřely dveře procesu demokratizace společnosti, jež vyvrcholila roku 1968 v širokém reformním hnutí označovaném jako Pražské jaro. Jeho součástí byla i druhá ekonomická reforma,¹ zastřešovaná Otou Šikem. Ta projektovala vytvoření jakéhosi tržně konkurenčního prostředí na základě soutěže státních podniků, družstev a komunálních podniků, které mělo být skloubeno s principem plánování. Symptomatické bylo, že většina společnosti ani v době sílící demokratizace neopouštěla myšlenku socialismu a reformy se rozvíjely především na půdě komunistické strany. Ekonomická reforma nepočítala s širší obnovou soukromého podnikání a klasické tržní ekonomiky. Obnova občanské společnosti a rozvoj soukromého podnikání, natož pak zásadní změny vlastnických vztahů, se explicitně nepromítly do programových postulátů žádného z reformních proudů.² Společnost k nim začala směřovat jen zvolna, nesměle, fakticky neuvědoměle. Vytvořil se jen limitovaný prostor pro obnovu nezávislého spolkového života a skromných počátků živnostenského podnikání. Na jejich plnokrevný rozvoj nebyl poskytnut společnosti čas. Udusila je sovětská okupace a následná normalizace (restaurace bývalého autoritativního režimu a centrálního plánování).³

Opakované pokusy o zvýšení výkonnosti nadále zaostávající centrálně plánované ekonomiky, z nichž poslední byl nastartován v roce 1989, selhávaly. Bezradnost komunistického vedení při řešení hospodářských otázek byla jedním z podstatných faktorů nenásilného předání moci cestou tzv. sametové revoluce po 17. listopadu 1989.⁴ Cesta ke komplexní politické, ekonomické, sociální a kulturní přeměně směřující zemi zpět k západní civilizaci byla otevřena. Politický systém charakterizovaný vedoucí úlohou komunistické strany se zbavuje totality, demokratizuje se a přechází k politickému pluralismu, nové podoby nabývá právní řád a instituce, proměňují se mocenské složky, armáda, ministerstvo vnitra a bezpečnostní síly, politická a hospodářská orientace země. Zásadní, ba klíčovou roli hraje obnova občanské společnosti, spojená s transformací vlastnických vztahů, ekonomický život opět respektuje soukromou iniciativu (podnikání). Od nich se odvíjí nové spektrum sociální stratifikace vyjádřené především pozvolnou obnovou zaniklých majetných společensko-ekonomických elit (buržoazie). Svůj tvar mění i sociální péče, zejména zdravotnictví. Společenské zájmové organizace si kladou nové cíle, některé zanikají, vznikají další organizace a iniciativy. Mění se stereotypy myšlení, chování a jednání lidí. Utváří se nový životní styl jednotlivých sociálních vrstev. Je nastartována péče o životní prostředí. Elementární triádu změn vyjadřuje spojení: politický pluralismus – soukromé vlastnictví – tržní ekonomika.

Charakteristickým atributem centrálně plánované ekonomiky je neexistence trhu jako ekonomického regulativu. Tržní ceny jsou nahrazeny cenami stanovenými byrokraticky a neodrážejí spotřebitelské preference ani vzácnost ekonomických zdrojů, a tudíž

1 První reformní pokus nastolil již v roce 1958 Kurt Rozsypal. Blíže srv. [Šulc 1998] a [Jančík – Kubů 2006a: 3–62].

2 Nově srv. [Belda – Hoppe – Pecka 1995a], [Belda – Hoppe – Pecka 1995b] a [Hoppe 2009].

3 Viz [Šulc 1998], [Jančík – Kubů 2006b: 65–124], nově též edice dokumentů [Vondrová 2010].

4 Srv. [Turek 1995].

neplní svou alokační funkci. Tržní regulace je nahrazena plánem, jenž má závazný charakter. Československá ekonomika ve své předlistopadové podobě neznala oproti polské či východoněmecké ani drobné podnikání. Podnikatelské funkce – tedy objevování mezer na trhu, inovace, specializace podle zákona komparativních výhod postrádaly širší škálu jejich nositelů. Management socialistického podniku zaostával v prosazování nových efektivnějších výrobních postupů, inovaci výrobků i využívání lidských zdrojů. V konfrontaci s plánovací mašinerií usiluje o zajištění nedostatkových zdrojů pro podnik a o dosažení „měkkých“ plánovaných úkolů, které bude možno bez velkých problémů splnit, resp. mírně překročit. Díky systému kádrové nomenklatury je socialistický management integrován do stranických struktur, jejichž pokyny závazně plní, úspěch mu pomáhá dosáhnout udržování osobních kontaktů se státní byrokracií (ve své špičce rovněž stranicky řízenou a kontrolovanou).

Napojení na světový trh je v centrálně plánované ekonomice jen doplňkem zboží výměny se zeměmi sovětského bloku v rámci RVHP, trhem s převážně méně náročnými požadavky na kvalitu zboží. V omezených relacích s vyspělými kapitalistickými zeměmi se ekonomický management v posledních desetiletích před rokem 1989 ujišťoval o propadající se konkurenceschopnosti ve většině oblastí. Trhy zemí třetího světa byly sice ekonomicky významné, mnohé relace však byly ovlivňovány i mimoekonomickými (politickými) zřeteli, a tak pasiva vztahů s řadou zemí – „socialistické orientace“ či s ní koketujícími – v podobě nedobytných pohledávek za dodané zboží narůstala. Mnohstranně deformovaná ekonomická struktura vyznačující se některými přeexponovanými obory těžkého průmyslu a málo rozvinutým terciárním sektorem se měnila jen zvolna. Reformní úsilí zaměřené na zvýšení ekonomické efektivity cestou zvýšení produktivity práce a snížení materiálové náročnosti neslo jen nevelké výsledky. Makroekonomická nerovnováha rezultovala mimo jiné v potlačené inflaci dané regulovanou cenou. Potlačená inflace se projevovala narůstajícím převisem poptávky po zboží nad nabídkou. Rostoucí nucené úspory obyvatelstva kalily obraz konzumního socialismu a představovaly potenciální zdroj nespokojenosti s režimem. Řešení těchto problémů, tedy instalace tržního hospodářství, obnova podnikání a funkčního napojení na světový trh, radikální proměna struktury ekonomiky a její převod na trajektorii dlouhodobého růstu představovalo klíčové úkoly hospodářské transformace. Podmínkou úspěchu bylo udržení sociálního smíru.

Transformační koncepty⁵

Přípravy na hospodářskou transformaci byly zahájeny ještě na konci roku 1989, když místopředseda české vlády František Vlasák sestavil z vládního pověření tým odborníků k vypracování prvního projektu transformační strategie. Ten sestával převážně z ekonomů, kteří projektovali ekonomické reformy druhé poloviny 60. let (Karel Kouba, Otakar Turek, Zdislav Šulc, Lubomír Mlčoch a další). Jejich strategie přechodu k tržní ekonomice byla gradualistická (cesta postupných přeměn) a předpokládala zachování aktivní role státu v ekonomice. Prvním krokem se měla stát liberalizace cen na vnitřním trhu počínaje rokem 1991, na ní měla navázat liberalizace zahraničního obchodu. Státní společnosti se měly odstátnit (deetatizovat), přeměnit na akciové společnosti a následně privatizovat

5 Dnes existuje již velké množství publikací týkajících se české resp. československé transformace. Z kompetentních systémově problematiku pojednávajících prací připomínám např.: [Švejnar 1997], [Myant 2003], [Kaberle 2005], [Židek 2006], [Klaus – Tomšík 2007], [Sojka 2009].

standardními privatizačními metodami na podkladě privatizačních projektů (metody ověřených západních privatizací).⁶ Naznačený přístup lze shrnout do teze, že předpokladem pro vznik trhu jsou tržně konformní instituce (formální i neformální) a právní rámec. Proces transformace podle stoupenců gradualismu vyžadoval čas, neboť lidé se hned nedokážou přizpůsobit, jsou závislí na minulém vývoji (path dependency).

Konkurenční tým sestavil tehdejší ministr financí federální vlády Václav Klaus. Včlenil do něj své úzké, převážně neoliberálně zaměřené spolupracovníky minulého období. Většina z nich pocházela z Prognostického ústavu ČSAV a Vysoké školy ekonomické v Praze (Vladimír Dlouhý, Tomáš Ježek, Dušan Tříška a další). Jejich strategie stavěla na rychlosti ekonomických změn, jež předbíhaly změny právní. Právní vakuum – „zhasnutá světla“ – pak umožňovalo rozličné nestandardní operace včetně defraudací a krádeží. Vycházelo se z teze, že „skandály a ztráty k privatizaci nerozlučně patří“.⁷ Základem přeměn se staly liberalizace cen, trhů a privatizace. Výsledkem těchto kroků se mělo stát konstituování tržních institucí. Většina velkých státních podniků měla být nejprve privatizována a teprve následně novými vlastníky restrukturalizována, a to bez jakýchkoliv státních zásahů. Autoři neproponovali žádnou strukturální, regionální či industriální politiku. Role státu byla spatřována v duchu neoliberálních přístupů v nastartování procesu spontánní evoluce trhu.

V září 1990 přijalo Federální shromáždění kompromisní scénář založený na makroekonomické stabilizaci, liberalizaci cen a omezené směnitelnosti koruny. Ústupkem neoliberálům se stal princip rychlé privatizace. A právě prosazení této myšlenky se ukázalo být základem vítězství neoliberálního konceptu transformace jako celku, který v krátké době v realizaci transformace převážil. Fakticky došlo k návratu ke konceptu Klausova týmu.⁸ V době jeho zrodu (stejně jako v první fázi jeho realizace) většina společnosti sice chápala nezbytnost změny, avšak v podobě postupné nápravy předchozího systému. Přitom předpokládala zachování jakéhosi socialismu s vysokým stupněm přerozdělování a sociálního bezpečí. Dokumentují to i výzkumy prestižního Institutu pro výzkum veřejného mínění. Na otázku „Co by mělo být privatizováno?“ dávali českoslovenští občané v roce 1990 následující odpovědi (shrnuje do tabulky):

Tabulka 1: Co by mělo být privatizováno? (1990)

	Ano	Spíše ano	Spíše ne	Ne
Živnosti a malé firmy	64,00 %	23,00 %	2,00 %	1,00 %
Malá zemědělská hospodářství	37,00 %	42,00 %	11,00 %	7,00 %
Restaurace, hotely, obchody	38,00 %	37,00 %	14,00 %	7,00 %
Průmyslové podniky	8,00 %	16,00 %	35,00 %	34,00 %
Velké zemědělské podniky	6,00 %	11,00 %	31,00 %	44,00 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/1

6 Blíže srv. [Machonin – Mlčoch – Sojka 2000: 223–224] a [Žídek 2006: 44].

7 Srv. [Husák 1997: 92]. Dušan Tříška ve své knize dokonce připomíná, že tento princip byl součástí usnesení vlády [Tříška 1993: 99–100].

8 Konceptualizaci a korekce neoliberálního projektu lze sledovat v bohaté literatuře, denním tisku i publikovaných vzpomínkách hlavních aktérů, na prvním místě v pracích Václava Klause a Tomáše Ježka. Srv. [Ježek 2006: 70, 79, 99–100 aj.], [Klaus 1995a], [Matějka 1992].

Ještě v pátém transformačním roce si většina české společnosti myslela (tab. 2), že domácí ekonomika by měla být ekonomikou smíšenou, v níž sehrává významnou roli stát! Většina dospělé populace dokonce byla přesvědčena o tom (tab. 3), že nový společenský systém by neměl být ryze kapitalistický. Paradoxně tak uvažovala ještě v době, kdy již byly základy tohoto systému položeny!

Tabulka 2: Na jakých ekonomických principech by měla být založena naše ekonomika? (1995)

	Souhlasí	Spíše souhlasí	Nesouhlasí	Spíše nesouhlasí
Smíšená ekonomika se soukromým, družstevním a státním sektorem	45 %	43 %	7 %	2 %
Stát by měl podporovat podniky, které se nacházejí v obtížích	29 %	42 %	16 %	5 %
Stát by měl zasahovat do ekonomiky co nejméně	8 %	31 %	36 %	15 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/27

Tabulka 3: Jaký společenský systém by měl být zaveden? (1995) (1989 – 50 % třetí cesta mezi kapitalismem a socialismem)

Reformovaný kapitalismus se silnou rolí státu	34 %
Nový politický řád, ani kapitalistický ani socialistický	31 %
Třetí cesta mezi kapitalismem a socialismem	9 %
Reformovaný socialismus (Pražské jaro)	7 %
Kapitalistický řád s neomezenou vládou trhu	7 %
Starý socialismus (před 1989)	1 %
Nevědělo	11 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/29

Na počátku reformy nebylo obyvatelstvo připraveno na rychlé provádění změn. Většina respondentů vyjadřovala názor, že reformy by měly být prováděny pozvolna.

Tabulka 4: Tempo ekonomické reformy (duben 1990)

Reformy by měly být prováděny zvolna, aby nedošlo k sociálním nepokojům	53 %
Reformy by měly být provedeny rychle i za cenu sociálních nepokojů	35 %
Jiná odpověď	6 %
Nevědělo	6 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/3

Pozdější hodnocení rychlosti reformních změn ukázalo, že rychlost byla jednou z otázek, v níž se podařilo transformačním leaderům přesvědčit obyvatelstvo o svém konceptu „šokové terapie“.

Tabulka 5: Hodnocení rychlosti ekonomických změn 1993, 1996

	1993 (III)	1996 (IV)
Pomalá	36 %	27 %
Přiměřená	26 %	25 %
Příliš rychlá	20 %	17 %
Nevědělo	19 %	31 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/31

Publikované analýzy stavějí otázku, velmi zásadní, jak je možné, že se koncept „šokové terapie“ nakonec prosadil.

Proces ekonomické transformace, tak jak se uskutečnila, lze členit do tří fází. První představuje *liberalizace trhů a stabilizace ekonomiky*, fázi druhou *privatizace a restrukturalizace podniků*, třetí pak *koncentrace kapitálu, dokončení privatizačních, restrukturalizačních a dalších procesů*.

Liberalizace trhů a stabilizace ekonomiky

Liberalizace trhu vyžadovala zrušení cenových regulací a subvencí, a to zejména u zemědělských produktů. Ceny neodrážely strukturu poptávky ani nákladů. Cenová liberalizace (proces vedoucí k ustálení rovnovážných cen) znamenala (jako startovní opatření transformace) nepopulární krok rezultující v cenovém růstu a tedy i v „utahování opasků“ obyvatelstva. Jen zrušení subvencovaných cen potravin v roce 1990 zdvihlo jejich výši o zhruba 24 % a dalekosáhlá liberalizace cen provedená v lednu 1991 tento trend dále posilovala. Součástí liberalizace cen bylo na počátku roku 1991 zavedení vnitřní konvertibility koruny, které znamenalo konec devizových omezení v zahraničním obchodě. Domácí trh se tak otevřel a vystavil domácí výrobce zahraniční konkurenci. To vytvořilo podněty ke zvyšování kvality produkce a sortimentu a bylo prvním impulsem pro strukturální změny v ekonomice a restrukturalizaci podniků.⁹ V některých oblastech však domácí výrobci zápasili s extrémně silnou konkurencí západních dotovaných výrob (zejména v zemědělství).

Stabilizační ekonomická opatření spočívala v kontrole inflace a v opatřeních zabuzujících rozvrácení platební bilance. Děla se cestou rozpočtové restrikce, tj. omezení dotací poskytovaných podnikům ze státního rozpočtu. Končilo automatické financování ztrátových podniků, které tak byly nuceny rušit ztrátové produkce. Státní banka československá byla rozdělena na centrální banku a komerční banky. Problémem bylo, že ty neměly zkušenosti s poskytováním úvěrů. Proto byly stanoveny úvěrové limity, jež znamenaly konec automatického financování státních podniků. Šlo o úvěrovou restriktci prováděnou fakticky naslepo. Základem protiinflační politiky byla regulace růstu mezd realizovaná zprvu jednáními v rámci tripartity (vláda, sdružení zaměstnavatelů, odbohy), a od roku 1993 i prostřednictvím daní (podnik byl při překročení stanovených limitů dodatečně zdaněn). Trojí devalvace v průběhu roku 1990 a následně ukotvení mírně podhodnoceného měnového kurzu pomáhaly dlouhodobě udržet vyrovnanou platební bilanci se zahraničím. Fixní kurz se podařilo udržet od konce roku 1990 až do května 1997.

⁹ K restrukturalizačnímu procesu srv. [Breňová – Džbánkova – Nečadová 2003: 26–35].

Charakteristickým projevem české transformační cesty byl relativně velký hospodářský pokles (transformační recese). Na druhé straně je v ní markantní menší míra nezaměstnanosti a tendence k rovnováze státních financí oceňované mezinárodními ekonomickými institucemi. Příčiny poklesu jsou obvykle dešifrovány jako problém poptávky. Vnější rámec poklesu tvořil rozpad trhu RVHP zahájený v roce 1990 totálním útlumem této instituce, vnitřní rámec představovala sama transformace, v níž cenový skok prvního transformačního roku vyústil v pokles reálných mezd (z toho v roce 1991 o 23 %) a utlumil koupěschopnou poptávku obyvatelstva. Růst reálných mezd se dostavil až v roce 1993 (tab. 6.). K poklesu ovšem přispívaly i další faktory, např. nezbytná adaptace podniků na úvěrovou restrikcí atd. Pokles je však statistickou veličinou, která nereflakuje řadu kvalitativních ukazatelů, především strukturu výroby, kvalitu výrobků a jejich uplatnitelnost na trhu.

Tabulka 6: Meziroční vývoj vybraných makroekonomických údajů v ČR v letech 1990–1995

Ukazatel	1990	1991	1992	1993	1994	1995
HDP (změna %)	-1,1	-11,6	-0,5	0,1	2,2	5,9
Nezaměstnanost (v %)	0,7	4,1	2,6	3,5	3,2	2,9
Míra inflace (v %)	9,7	56,6	11,1	20,8	10,0	9,1
Reálná mzda (změna %)	-5,4	-23,1	9,9	3,7	7,3	8,7

Pramen: Statistické ročenky ČR, různé ročníky

Cenový skok zvýšil ceny mnohem více ve srovnání s nominálními příjmy obyvatelstva. Tím došlo k poklesu reálných mezd a mzdových nákladů v domácí měně, ale i ke znehodnocení úspor. Devalvace zase podhodnotila domácí měnu vůči zahraničním měnám, což znamenalo pokles dolarových mzdových nákladů. Tyto fenomény nazval Václav Klaus „transformačními polštáři“.¹⁰ Mzdový a kurzový polštář usnadňovaly adaptaci výrobců na nové podmínky (vyrovnání se se šokem). Jejich levné zboží tak rychle pronikalo na zahraniční trhy. Růstem mezd a kurzu koruny se oba polštáře postupně redukovaly. Oponenti zvolené cesty hovoří v souvislosti s transformačními polštáři a zejména v souvislosti s odkládanou tržní selekcí velkopodniků (odklad konkursu podniku pomocnou intervencí zvenčí, jež jim měla poskytnout čas ke konsolidaci, ale i předejít potenciálním sociálním otřesům) jako o jedné z transformačních pastí.

Privatizace a restrukturalizace podniků

Jádrum transformace přežívající socialistické společnosti na společnost občanskou se stala privatizace. Obnova širokého soukromého vlastnictví výrobních prostředků podmiňovala přechod od plánovaného hospodářství k tržnímu. Její důsledky jsou jistou paralelou vývoje české společnosti druhé poloviny 19. století. Tehdy prošla česká společnost dynamickým hospodářsko-sociálním rozvojem charakterizovaným vzestupem nejen drobného a středního podnikatelstva, ale i konstituováním velkopodnikatelstva a s velkým podnikáním spojených managerů. Nyní šlo o obnovu plodné struktury soukromých podniků a živností, nápravu osudného historického úkroku stranou – v podstatě totálního

¹⁰ [Klaus 1995b: 105–113].

znárodnění. Obavy architektů privatizace z recidivy reformních představ roku 1968 byly neopodstatněné. Transformace a její klíčová fáze, privatizace, těžily z totální deziluze vyvolané ekonomickou a politickou sterilitou husákovsko-jakešovské éry, která do značné míry v očích veřejnosti diskvalifikovala představu československé třetí cesty mezi kapitalismem a socialismem, která se vynořila na sklonku 60. let. Politika a ekonomie právem poukazovaly na devastaci životního prostředí, hmotného i duchovního bohatství zděděného po minulosti.

Průběh a tvar privatizace ovlivnila skutečnost, že ji koncipovala skupina ekonomů, kteří přesvědčivě presentovali kritiku socialismu a reflektovali liberálně konzervativní myšlení. Zvláště významnou roli u nich hrála neorakouská ekonomická škola (myšlenky Ludwiga von Misesa a Friedricha Augusta von Hayeka) a monetarismus Milтона Friedmana.¹¹

V československé privatizaci se teoreticky mohlo vycházet z privatizačních schémat použitých k privatizaci státního majetku ve Velké Británii, Francii a USA. Vláda se mohla považovat za jednoho z vlastníků, byť dominantního, který se rozhodl svůj majetek prodat, ať již proto, že jej neumí a nemůže dobře spravovat, anebo proto, že potřebuje prostředky na jiné své záměry (obnova infrastruktury, životní prostředí, školství, bytová otázka). Takový postup ovšem předpokládal existenci v podstatné míře zatím absentujících institucionálních, právních a dalších náležitostí trhu vyspělých ekonomik (obchodní soudy, obchodní rejstřík, burza cenných papírů, státní dozor nad finančním trhem, investiční banky, obchodní zákoník, měnový kurs, úroková míra a v neposlední řadě majitelé úspor jako koupěschopná poptávka). Jedině při splnění těchto podmínek by se mohla vláda chovat na trhu jako jeho řadový účastník.

Jen zvolna překonávaná majetková nivelizace, neexistence funkční tržní ekonomiky s rozvinutým institucionálním vybavením, které musely být teprve vybudovány, vedly k volbě specifické privatizační cesty. Deklarovaným smyslem privatizace bylo převést v co nejkratší době masu „mrtvého“ majetku z rukou státu do rukou soukromých subjektů tak, aby mohl být předmětem dalšího směňování, tj. aby začal pracovat trh. Bylo třeba vedle trhu zboží a práce dobudovat trh kapitálu a zmnožit počet jeho účastníků. Naplnění těchto cílů bylo nadřazeno požadavku maximalizace privatizačních příjmů. Velká část majetku státu měla proto přejít do rukou občanů a obcí zdarma (převody majetku státu na domácí soukromé osoby cestou kupónové privatizace). Ostatně objem privatizovaného majetku a úspor obyvatelstva byly nesouměřitelné. K přijetí naznačeného řešení přispěl i sociálně politický moment, tedy zajištění širokého konsensu obyvatelstva s proponovanými změnami, které od něj na počátku vyžadovaly „utahování“ opasků.

Za jeden z hlavních faktorů podmiňujících úspěch akce byl považován čas. Bylo rozhodnuto „překlopit“ masu státních podniků do soukromých rukou fakticky naráz, v krátkém časovém intervalu. Argumentovalo se tím, že, i když rychlost privatizace přináší zvýšené riziko chyb a omylů, rychlostí se minimalizuje mnohem větší riziko, za které se označovalo vytvoření korupčních koalic struktur politických stran a státní správy. Vlastnické přesuny a výkon vlastnických práv nových vlastníků byly vnímány jako předpoklad vyšší efektivity podniků, jako podmínka brzkého nastolení hospodářského růstu.

¹¹ [Klaus 1995b: 149–179].

Spěch vedl k tomu, že ekonomická transformace předbíhala transformaci právního systému a v mnoha ohledech vznikalo právní vakuum a opožděné fungování exekutivy. Vznikal tak prostor pro řadu nestandardních operací a machinací. V přechodné době, kdy byl podnik vřazen do privatizace a staré státní struktury ztrácely na funkčnosti, se stalo typickou a velmi efektivní metodou malverzace přečerpání aktiv státních podniků do podniků soukromých. Státní podnik byl „obstoupen“ řadou společností s r. o. vlastněných manažery státního podniku či jejich přáteli. Do nich se převáděly zakázky, pohledávky a další aktiva podniku, přesměrovaly se odbytové a dodavatelské kanály. Právně nebylo dostatečně ošetřeno riziko vstupu „špinavých peněz“. Zkrátka, objevil se nedostatečně kontrolovaný prostor pro manipulaci státním majetkem a majetkem organizací, který rezultoval v nevyčíslených, v každém případě ovšem obrovských ztrátách.¹²

Privatizace a stanovení jejího konceptu, klade vedle nedotažené stránky právní i několik dalších otázek. Nejvážnější představují restituce a účast zahraničního kapitálu. Restituce jsou totiž nejjednodušší metodou privatizace – metodou, která respektuje tradici a práci minulých generací, nápravu křivd jim způsobených. Červená čára za minulostí však nebyla vedena 28. říjnem 1945 (znárodnění klíčového průmyslu a bank), ale 25. únorem 1948 (převzetím moci komunisty), takže restituce se týkaly jen závěrečné fáze znárodnění a dalších poúnorových nespravedlností. Jinými slovy, vztahovaly se jen na podnikání drobné a částečně střední. První dvě fáze transformace akcentovaly majetkové přesuny uvnitř státu a jen zvolna se otevírala cesta k masivnějšímu investování zahraničního kapitálu, jenž byl schopen přinést potřebný kapitál a know how do zaostávajících podniků. Jednání o vstupu kapitálu ze zahraničí se odehrávala zprvu spíše na úrovni podniků, až později převážila úroveň vládní. Do června 1992 vstoupil zahraniční kapitál do 60 velkých podniků; zpravidla se jednalo o hledání strategického investora (nejznámější je investice firmy Volkswagen do Škody Mladá Boleslav).

V červenci 1991 bylo rozhodnuto, že privatizace bude realizována jako kontinuální proces. Jejím základem se stal zákon č. 92/1991 Sbírky o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby. Předvíдалo se v něm použití standardních i nestandardních metod. Základ prvních pěti metod tvořil privatizační projekt. Jednalo se o veřejnou aukci, veřejnou soutěž, prodej majetku předem určenému zájemci, prodej akcií existující společnosti (či vznik nové společnosti a prodej jejích akcií) a restituce. Zvláštní místo měla v privatizaci šestá metoda investičních kupónů, jež privatizační proces významně urychlovala. Jejím prostřednictvím byly privatizovány akciové společnosti. Akcie nebyly prodávány, nýbrž směňovány za investiční kupóny. Všechny metody byly označeny za rovnocenné a bylo možné je kombinovat. Řízením privatizačního procesu bylo pověřeno ministerstvo pro správu národního majetku a jeho privatizaci a jeho rezortní instituce – Fond národního majetku ČR (FNM), které nesly odpovědnost za transformaci vlastnických vztahů.

Privatizace měla být veřejně kontrolovatelná a měla probíhat v konkurenčním prostředí. Pro podání konkurenčních projektů byla stanovena dvouměsíční lhůta. Privatizační projekty přeměny státních podniků na akciové společnosti schvalovala vláda. Projekty počítaly s tím, že 20 % kapitálu bude vyčleněno do privatizace kupónové. Manažerské a zaměstnanecké akcie mohly tvořit maximálně 10 % akcií a byly prodávány

12 Vysvětlení rozličných typů malverzací přináší díla Tomáše Ježka v řadě aspektů ovšem silně apologetická: [Ježek 2006], [Ježek 2007].

za nominální hodnotu. Zvláštní řešení se přijímalo pro podniky a vědecké ústavy pracující se závažnými informacemi shromažďovanými v dlouhých časových řadách. Na jedné straně bylo třeba tyto informace chránit před zneužitím, na straně druhé bylo na místě je poskytnout k „rozumnému“ využití dalším subjektům. V takových případech zůstávala část podniku ve vlastnictví státu nebo byla státu vyhrazena „zlatá akcie“ dávající mu právo ingerence. V podnicích zásadního strategického významu (průmysl zbrojní, letecký, chemický, elektrotechnický apod.) se počítalo s přechodnou, ba trvalou účastí státu. Angažmá státu mělo být výrazné i v oblasti sociální péče a zdravotnictví (ve zdravotnictví se současně počítalo s významnou úlohou obcí). Státní vliv se předpokládal v oblasti školství a kultury. Některé státní podniky měly být změněny na příspěvkové organizace. Fyzická likvidace podniku a odpis jeho majetku přicházely v úvahu jen ve výjimečných případech.

Absence domácího ustáleného trhu znamenala absenci tržních cen majetku. Privatizace proto probíhala v účetních cenách (odlišných od tržních cen světových). Cena privatizovaného podniku byla splatná po uzavření smlouvy s FNM. Splátky se měly povolovat jen v případech, kdy nebyl jiný zájemce, přitom muselo být neprodleně složeno 20 % ceny, zbytek měl být doplacen ve lhůtě maximálně čtyř let.

Důležitými činiteli privatizace byly požadavky demonopolizace oboru a restituční nároky. Restituce a privatizace neprobíhaly ve stejném taktu, privatizace je nezřídka předcházela, došlo i ke kolizím. Kritický úsek představovaly peněžní ústavy. Byly přeměněny na akciové společnosti, kde si stát přechodně ponechával 20–30 % akcií. Hledaly se pro ně významní zahraniční investoři, současně ovšem byly jedním z klíčových článků privatizačního procesu, neboť při nedostatku domácího soukromého kapitálu představoval bankovní úvěr nejpodstatnější zdroj úhrad za privatizované podniky. Zde se skrývala jedna z nejnebezpečnějších privatizačních pastí. Množství špatných úvěrů záhy ohrožovalo stabilitu jednotlivých peněžních ústavů, ba celého peněžnictví, a bylo proto nutné přikročit k jeho široké sanaci z veřejných prostředků.

Ouverturou a přípravou privatizace velké se stala malá privatizace. Zrodila se údajně jako reakce na netrpělivost společnosti. Jednalo se o dražby podnikových hmotných aktiv a drobných provozoven, organizované okresními privatizačními komisemi. Malá privatizace společně s malou restitucí a zakládáním drobných podniků na zelené louce obnovily třídu podnikatelů, daly základ formování soukromého sektoru. Dominantní metodou velké privatizace se stala privatizace kupónová. Byla pojata, jak již bylo řečeno, jako rozhodující nástroj změny systému.

Zákon o malé privatizaci byl schválen Federálním shromážděním, Českou národní radou a Slovenskou národní radou v průběhu října 1990. Držel se principu československého občanství, cizí státní příslušníci byli v prvním kole vyloučeni. Zaměstnancům se v něm nepřiznávalo předkupní právo. Privatizace, nazývaná převodem vlastnictví, se uskutečňovala cestou dražeb (veřejných aukcí). Na vydražitele přecházely jen movité a nemovité věci, nikoli závazky. Organizační základnou privatizačního procesu se stávaly okresní privatizační komise jmenované ministerstvem privatizace. Definičním znakem malé privatizace sice měla být malá velikost provozních jednotek, převáděly se však i podniky větší, např. pivovar Bernard. Vyloučeny z malé privatizace byly hodnoty, které se měly stát předmětem restituce (zákon tak předjímal velký restituční zákon přijatý na počátku roku 1991).

Privatizační proces se rozběhl v lednu 1991. Státní organizace měly informační povinnost. Tam, kde se nedařilo privatizovaný majetek vydražit standardně a dražbě bylo přítomno nejméně pět osob, se mohla použít i tzv. holandská metoda (používaná na holandských květinových trzích). Licitátor podle ní směl snižovat vyvolávací cenu až na polovinu. Větší část koupí se uskutečnila za pomoci bankovního úvěru. Výnosy malé privatizace měly být použity na velké investiční akce či ke krytí veřejného dluhu. Malá privatizace byla ukončena koncem roku 1993 a okresní privatizační komise byly zrušeny následujícího roku. Akce posloužila k privatizaci cca 30 000 provozních jednotek v účetní hodnotě 31,9 miliardy Kč, privatizační náklady dosáhly 266 miliónů Kč.

Základem velké privatizace a privatizačního procesu vůbec se stala kupónová privatizace zohledňující princip „gratis“ přidělu státního majetku. Uskutečnila se ve dvou vlnách. Investiční kupóny byly občanem, jenž se k privatizaci přihlásil koupí a registrací kupónové knížky, „investovány“ do vyčleněných podniků. Od tohoto způsobu privatizace se očekávala masovost a především rychlost.

První vlna kupónové privatizace byla zahájena v červenci 1992 zveřejněním seznamů podniků zpracovaných ministerstvem privatizace a schválených vládou. Do 31. října se měly předložit privatizační projekty. Nabídka první vlny se skládala z českého a slovenského majetku v poměru 2,29:1. Poměr obyvatelstva byl sice cca 2:1, kritériem pro majetkový vklad republik však byl počet zaregistrovaných osob (Češi jevíli o privatizaci větší zájem než Slováci). Z každé privatizované akciové společnosti se měla vyčlenit 3 % akcií, jež měla připadnout Restitučnímu investičnímu fondu, zřízenému v roce 1991. Z něj měly být vypláceny finanční náhrady za majetek, který nebylo možno naturálně restituovat.

Nezbytnou privatizační infrastrukturu představovalo Centrum kupónové privatizace (CKP) se 648 registračními místy; v závěru kupónové privatizace bylo přetvořeno na tzv. RM-System (jeho cílem se stalo organizování trhu cenných papírů a jejich evidence). Do první vlny se zaregistrovalo 8 541 000 občanů (z toho 5 948 500 v ČR a 2 592 500 v SR). Podmínkou registrace bylo vedle státního občanství, trvalého pobytu na území ČR resp. SR a nejméně osmnácti let věku zakoupení kupónové knížky (35 Kč) a její opatření kupónovou známkou (1000 Kč). Po zaregistrování se občan stal DIKem (držitelem investičních kupónů) v hodnotě 11 tisíc investičních bodů. DIK mohl „investovat“ své body do nabízených společností individuálně podle svého výběru, nebo je mohl svěřit v privatizačním předkole specializovaným společnostem, které měly zajišťovat profesionální znalost podniků, a tedy dobrou investici – investičním privatizačním fondům (IPF). Ty se k tomuto účelu konstituovaly jako nové podnikatelské subjekty. Svě body svěřilo IPF v první vlně 64 % DIKů.

Vlastní privatizace, její první kolo, začala vyhlášením kurzů akcií nabízených společností, jež byly vyjádřeny v investičních bodech (první fáze). V tomto okamžiku vedle sebe stáli jednotliví DIKové a IPF. Obě skupiny si následně objednávaly akcie (druhá fáze). Celkem bylo do první vlny zařazeno 1491 akciových společností se 299 393 282 kusy akcií o nominální ceně 1000 Kč za kus. Ve třetí fázi byly uspokojovány objednávky, a to za podmínky, že poptávka byla menší než nabídka. Při převisu poptávky do 25 % byli upřednostněni DIKové a objednávky IPF kráceny. Byl-li převis větší, objednávky uspokojeny nebyly a akcie podniku se vracely do nabídky, která se stala předmětem objednávek v dalším kole, pochopitelně za vyššího kurzu. Čtvrtou fázi představovalo zpracování

výsledků a zaknihování akcii v CKP. Po prvním kole následovalo kolo další, které mělo stejné fáze jako kolo první. Celkem se v první vlně uskutečnilo 5 kol, v nichž se distribuovalo 92,8 % nabízených akcií. První vlna kupónové privatizace byla koncipována pro celou federaci (ČSFR) a byla ukončena k 31. lednu 1993, tedy měsíc po jejím konci a vzniku nezávislých států.

Druhá vlna kupónové privatizace se realizovala již jen v ČR. Zakládala se na stejných technicko-organizačních principech. Do hry vstoupil jeden nový hráč: Pozemkový fond ČR, jemuž byla svěřena obdobná role jako FNM. Prodej knížek byl zahájen 1. října 1993, jejich registrace se prováděla do prosince 1993 a registrovalo se 6 161 000 občanů (tj. o cca 200 tisíc více než v předchozí vlně). Předkolo dávající možnost svěřit všechny body či jejich část IPF (celkem 349 subjektů) trvalo do konce března 1994. Přitažlivost IPF byla ještě vyšší než v první vlně, své body jim světilo 72 % DIKů. Celkem se uskutečnilo 6 kol. Druhá vlna se uzavřela 31. prosince 1994.

Paralelně s kupónovou privatizací, a často v kombinaci s ní, se uplatňovaly v privatizační praxi i další metody „odstátnění“ majetku. Za celé období velké privatizace (1991–1995) bylo zpracováno a uzavřeno 6682 projektů, které obsahovaly 16 532 jednotek. Zprivatizovaný majetek vykazoval účetní hodnotu 982 751 427 tis. Kč. Koncem roku 1994 činil poměr majetku státem prodaného a „rozdaného“ 39:61. Majetek se v průměru prodával za 71,6 % účetní hodnoty. Razantní postup privatizace dokládají údaje o rychlém růstu podílu nestátní sféry na tvorbě HDP. Podle Statistické ročenky ČR z r. 1997 bylo k 30. červnu 1997 schváleno k privatizaci 22 552 jednotek v hodnotě 964 443 mil. Kč, z toho akciový majetek v hodnotě 775 524 mil. při 1944 privatizovaných jednotkách. Rostoucí význam nestátní sféry v české ekonomice ukazuje tabulka 7.

Tabulka 7: Podíl nestátní sféry na tvorbě hrubého domácího produktu

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Podíl v %	12,3	17,3	27,7	45,1	56,3	66,5	74,7	80,0

Pramen: [Králík 1999: 17]

Zákon o velké privatizaci stanovil, že majetek FNM není součástí státního rozpočtu. Použití výnosů podléhalo schválení parlamentem. Výnosy měly sloužit k úhradě restitučních nároků a směly být vloženy do systému nemocenského a důchodového pojištění. Dále byly zamýšleny jako zdroj financování sanace ekologických škod, podporování nadací, oddlužení podniků jdoucích do privatizace. Použily se i k posílení zdrojů bank a spořitelů, neboť rozvoj soukromého sektoru byl financován téměř výhradně bankovním úvěrem.

Peněžní ústavy představovaly velmi důležitý a současně velmi zranitelný článek transformačního procesu. Chyběla zkušenost managementu, chyběly právní předpisy, obchody měly v mnohém nestandardní charakter. Dlužníci ručili privatizovaným majetkem, který často neuměli spravovat, někdy z něj dokonce vědomě odčerpávali aktiva a vedli je ke konkursu. Rostlo množství špatných úvěrů, nezřídka zjevně nedobytných, což motivovalo banky k „úvěrovým hrám“ (viz níže). Privatizace bank se nakonec stala pasivní položkou privatizační bilance. Výtěžek prodeje bank (144,8 miliardy Kč) byl nižší než náklady na jejich oddlužení. Stát na nich prodělal 58,9 miliard Kč. Problémy a ztráty

plynuly i z fungování FNM, jemuž byl svěřen výkon vlastnických práv k akciím firem, pro něž dosud nebyl nalezen strategický partner v zahraničí. Na tuto roli nebyl FNM připraven koncepčně ani personálně.

Největší privatizační problém představovaly IPF založené soukromými osobami (problém se netýkal všech fondů, vývoj a chování některých, zvláště fondů založených bankami, lze hodnotit v zásadě pozitivně). Staly se nástrojem koncentrace kapitálu a vlastnictví, jejímž výrazným průvodním znakem byla diskriminace, ba okrádání minoritních akcionářů, a to jak ve fondech samotných, tak v privatizovaných podnicích. Ačkoliv podíl fondu v podniku neměl přesáhnout 20 %, koncentrace jejich moci rostla. „Tygrem trhu“ se staly Harvardské fondy Viktora Koženého, slibující těm, kteří mu svěří své investiční body, jistotu desetinásobného zhodnocení do privatizace vložených prostředků (1000 Kč v podobě kupónové známky). Mnohé fondy neměly tendenci reinvestovat v podnicích, ale odčerpat z nich prostředky. Prostředky byly ve vysoké míře odčerpávány i z vlastního fondu. Manažeři vykazovali vysoké náklady. Fondy, zakládáné jako akciové společnosti, neoddělovaly majetek zakladatelů a správců fondu od majetku, který jen spravovaly. Nakládaly tedy s cizím majetkem jako s vlastním. To řešila až pozdní přeměna IPF na tzv. otevřené podílové fondy (1998).

Resumé činnosti IPF a podílových fondů říká, že fondy shromáždily cca 60 % majetku z celé nabídky kupónové privatizace v účetní hodnotě 320 mld. Kč. Připadl na ně tedy majetek v účetní hodnotě 192 mld. Kč. Jeho hodnota tržní činila v roce 1996 asi 140 mld. (pokles byl výsledkem „nalézání hodnoty akcií“ na formujícím se organizovaném i neorganizovaném trhu). Přitom asi třetina DIKů, kteří svěřili své body fondům, byla podle odhadu Tomáše Ježka okradena. Z majetku ve fondech v tržní hodnotě 140 mld. byl odcizen majetek za cca 49,6 mld. Kč.¹³ Někteří ekonomové nicméně mní, že proces koncentrace vlastnických podílů byl nejdůležitějším procesem v průběhu a po skončení kupónové privatizace, jenž ospravedlňuje i ztráty DIKů ve fondech.

Pro nekalé praktiky vyvádění majetku a finančních prostředků ze společností – transfer aktiv a zisku ve prospěch kontrolujících akcionářů, tedy vykrádání, se vžilo označení „tunelování“. Nejčastější způsob vykrádání fondů představovaly transakce mezi spřízněnými stranami (známí, přátelé), které se dělily o výnos. Uzavřela se smlouva, o níž se předem vědělo, že nebude dodržena, kde byla za neplnění závazků stanovena vysoká sankce (smluvní pokuta). Ta často několikanásobně přesahovala penalizovanou transakci. Další cestou bylo záměrné nezaplacení akcií z vlastního portfolia, společnost se dostala do likvidace a cenné papíry z likvidované podstaty přešly do majetku společností spřízněných s managementem investičního fondu. Prostředkem „tunelování“ byla i mnohaletá splatnost kupní ceny (odklad splatnosti i na desítky let znamenal, že spřízněná strana získala kupovaný majetek fakticky zdarma), nevýhodná cena, fakturace fiktivních služeb (znalecké posudky, odhady, poradenství, reklama). Uplatňovala se rovněž metoda, kdy osoby ovládající IPF založily běžnou akciovou společnost, která držela nelikvidní akcie, pochybné pohledávky a nadhodnocené nemovitosti, fond nakoupil téměř bezcenné akcie takovéto společnosti a vyměnil je za své hodnotné akcie. Jinou možnost představovala spolupráce s obchodníky cennými papíry, kteří jako spřízněná strana prodávali fondu a nakupovali fondu stejné množství jeho papírů, čímž docházelo ke kumulaci poplatků.

13 Viz [Ježek 2006: 122].

Někdy byl inscenován celý řetězec obchodů, na jehož konci se cenný papír fondu vrátil za mnohonásobně vyšší cenu, než za jakou byl původně prodán.¹⁴

Ztráty DIKů zvyšovalo chování managementů jednotlivých privatizovaných podniků (jak v průběhu privatizace, tak i po ní). Machinace v jednotlivých podnicích se velmi podobaly oněm fondovým. Platilo se za poskytování v zásadě nadbytečných služeb, například za poradenství, a z podniků se odsávala aktiva prostřednictvím sítě satelitních firem řízených managementem či jeho komplici. Obtížně postihnutelnou formou odčerpání aktiv byl prodej vybavení firmy, provozů apod. hluboce pod cenou. Pro mnohé nové vlastníky bylo totiž jednodušší nabyté podniky vyčerpat a zničit než restrukturalizovat a dále provozovat. Podniky ztrácely důvěru veřejnosti a mnohé upadaly do konkursních řízení. Od roku 1997 začaly burza cenných papírů a následně i RM-Systém vyřazovat mnohé emise akcií z obchodování na svých trzích kvůli jejich nízké a stále klesající likviditě.

Zvláštní kapitolu privatizačních zpronevěr tvoří „úvěrové hry“. Polostátní banky byly na počátku vyzývány k tomu, aby privatizaci podporovaly. Staly se jedním z jejich klíčových článků (srv. výše). Za záruku na privatizační úvěry se nebral majetek podnikatele, ale podnik sám. Nekvalitní zákon o konkursu poskytoval bankám malé možnosti pro vymáhání půjčených prostředků. To byl prostor pro rozvinutí „úvěrových her“, tedy snahy nových vlastníků podniků přesunout úvěry na jiné subjekty, získat úvěry nové a jimi splatit úvěry staré. Bankovní management u toho nezřídka vědomě asistoval, neboť měl zájem na tom, aby původní úvěry nebyly klasifikovány podle pokynů České národní banky jako pochybné a v konečných důsledcích obvykle ztrátové. Tyto hry bývaly vícekolové a zahrnovaly přesun prostředků mezi několika firmami (spřátelenými společnostmi). U velkých podniků ústilo zhusta zadlužení v intervenci státu, zvláště byla-li záležitost náležitě medializována. Zavedený revitalizační program znamenal převzetí části pohledávek za privatizovaným nesplácejícím podnikem, po očištění se jednotka prodala novému majiteli. Zlepšení situace na kapitálovém trhu přinesla až Komise pro cenné papíry, jež zahájila své působení v dubnu 1998. Tím se uzavírala éra nepřiměřeného liberalismu umožňujícího neseriózní transakce. Nabízí se otázka, kdo vlastně byli privatizační vítězové, tedy lidé, kteří na privatizaci založili svůj sociální a ekonomický vzestup.¹⁵ Zajímavé statistiky z roku 1993 říkají, že to byl starý socialistický management – nomenklaturní kádry komunistické strany. Zaměstnanci na nižších pozicích a osoby bez kontaktů a vazeb na firmu měli jen velmi malou šanci.

14 Srv. [Ježek 2006: 126–129].

15 K problematice formování nových elit srv. [Macáková – Kubů 2009: 281–297].

Libuše Macáková – Eduard Kubů: Transformation of Economic Elites after the Fall of Communism in Czechoslovakia, in: European Economic Elites Between a New Spirit of Capitalism and Erosion of State Socialism, Friederike Sattler – Christoph Boyer eds., Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 84, Berlin: Duncker & Humblot 2009, S. 281–297.

Tabulka 8: Předkladatelé schválených privatizačních projektů (situace ke 31. 3. 1993)

Management podniku	53,63 %
Management nižší jednotky	4,37 %
Navrhovaný kupec podniku	27,10 %
Okresní privatizační komise	3,79 %
Restituent	2,88 %
Místní úřad	1,18 %
Konsultační firmy	1,55 %
Zaměstnanci	0,65 %

Pramen: [Kotrba 1997: 153]

Sociální výzkum (dole) potvrzuje vcelku dobře známou skutečnost, že většina obyvatelstva již v prvních fázích privatizace ztrácela iluze. Hodnocení manažerů velkých firem jsou kriticky přísná. Stala se také obsahem nejrůznějších vtípů cirkulujících v české společnosti i předmětem profesionální karikatury.

Tabulka 9: Kdo jsou naši velcí podnikatelé? (1995)

	Ano	Ne
Lidé s odvahou riskovat a dělat něco nového	77%	13%
Lidé s informacemi z předchozího zaměstnání	76%	7%
Chytří lidé s dobrými nápady	70%	18%
Staří komunističtí vedoucí pracovníci (nomenklatura)	67%	12%
Lidé, kteří získali majetek nepoctivě	65%	15%
Restituenti	63%	18%
Klienti dnešních politiků	59%	15%

Pramen: Archiv CVVM, Praha, Sign. 21/36

Bylo by ovšem nespravedlivé připisovat téměř všechny privatizační neduhy manažerům firem a podnikatelům všech úrovní. Svůj díl zodpovědnosti za ně nese i státní správa (moc výkonná), stejně jako moc zákonodárná a soudní. Řečeno opět slovy Tomáše Ježka, „privatizace byla vystavena nátlakům dobře organizovaných korupčních skupin prorostlých do politických stran a státní správy“.

Svébytnou kapitolu transformace představují *strukturální změny* překonávající deformace ekonomiky, především přeexponovaný podíl průmyslu, zvláště průmyslu těžkého, a nedostatečně rozvinutý sektor služeb. Rozsáhlé přesuny pracovníků a kapitálu ukazují vysokou strukturální adaptabilitu ekonomiky, reagující na tržní podněty. Tempo změn prvních fází ilustrují následující tabulky 10 a 11.

Tabulka 10: Podíl sektorů na hrubém domácím produktu (v %)

Sektor	1990	1992	1994	1996
Průmysl	48,7	43,1	34,8	33,7
Stavebnictví	5,2	5,3	5,9	6,9
Zemědělství	8,6	6,1	5,8	4,9
Služby	37,5	45,5	53,5	54,5

Pramen: [Holman 2000: 43]

Tabulka 11: Vývoj zaměstnanosti v České republice v letech 1989–1995 (v tis.)

Odvětví	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Zemědělství	629	631	508	425	331	338	312
Průmysl	2113	2025	1948	1796	1710	1619	1628
Stavebnictví	392	403	404	408	453	444	450
Ostatní	2269	2292	2199	2325	2354	2484	2622
Úhrnem	5403	5351	5059	4927	4848	4885	5012

Pramen: Statistická ročenka ČR 1997, s. 32–33

Z hlediska podílu na tvorbě HDP se staly služby kolem roku 1994 rozhodujícím sektorem ekonomiky. Redukce zemědělství a především zeštíhlování průmyslu na podnikové úrovni nabírají ovšem další dynamiku v souvislosti s pády bývalých velkofirem po přelomu století.

Dokončení transitivity změn

Třetí (závěrečnou) fázi hospodářské transformace lze vymezit lety 1995–2004. Na jedné straně je vymezena naplněním kupónové privatizace jako klíčového nástroje proponovaných přeměn, na straně druhé pak přijetím do Evropské unie dnem 1. května 2004, které znamenalo, že Česká republika splňuje unii vytčené standardy, na prvním místě politické a ekonomické. Tato bezmála desetiletá perioda je charakterizována dokončováním hlavních transformačních procesů (deregulace cen, privatizace, strukturální ekonomické a institucionální přeměny). Zásadního významu nabyl proces koncentrace kapitálu a hospodářské moci. Po provedené privatizaci nastalo dlouhé období, kdy se noví majitelé učili výkonu vlastnických práv, manažeři stejně jako zaměstnanci se sžívali s novým hospodářským prostředím, jeho fungováním a v neposlední řadě i se změnou sociálního nastavení systému.

Pravostředové vlády Václava Klause (1992–1997) nesly tíži rozhodujících transformačních přeměn, jež byly provedeny do počátku roku 1995. Jejich hospodářská politika měla svou tvář zohledňující liberální přístup, ale i sociální stabilitu. Po transformační recesi let 1990–1992/1993 se dostavilo v letech 1992/1993–1996 období obnovy a vzestupu, jež však v roce 1997 vyústilo do hospodářského poklesu (1997–1999). Markantně se ukazovala vnější nerovnováha ekonomiky, růst zahraničního zadlužení. V dubnu a květnu 1997 byla přijata restriktivní opatření v podobě dvou „balíčků“. Byl uvolněn měnový kurz. Podle představitelů Klausovy Občanské demokratické strany k obtížím významně přispěla měnová politika nezávislé České národní banky, která neharmonovala s vládní

politikou. Transformační procesy zvolnily. Ani za přechodné „odbornické“ vlády Josefa Tošovského v prvním pololetí roku 1998 se však nezastavily, bylo provedeno skokové zvýšení cen elektrické energie, plynu a nájemného (o 24, 27 a 27 %), zřízena Komise pro cenné papíry a bankovní novely omezovaly personální propojení mezi bankovními a nebankovními subjekty.

Rokem 1998 byla zahájena éra sociálně-demokratických vlád, jež přišly s poněkud jinou vizí pokračování transformace. Úvodem slibovaný velký protikorupční záťah (akce „čisté ruce“) zásadnější výsledky nepřinesl. Ekonomika se však vrátila rokem 1999 na cestu růstu, HDP dosahoval stále vyšších přírůstků, v letech 2005–2006 dokonce o více než 6 %. Vlády Miloše Zemana, Vladimíra Špidly a jejich následovníků volily spíše keynesovský přístup k oživení ekonomiky. To znamenalo změnu fiskální politiky, odvrát od úsilí o vyrovnaný rozpočet s vyústěním v trvalém růstu jeho schodků a vládního dluhu. Hospodářský růst byl provázen i dalším negativním jevem, a sice růstem nezaměstnanosti. Na druhé straně se dařilo držet pod kontrolou růst inflace, která v letech za pravicových vlád oscilovala mezi 8,5 až 10,7 %. Nově se ustálila v rozmezí 0,1 až 4,7 %, většinou kolem 2 %.

Sociálně-demokratická vláda pokračovala v privatizaci velkých podniků, zejména bank, které značnými finančními prostředky „očišťovala“ a „revitalizovala“, což zvyšovalo vedle sociálních opatření již zmíněné rozpočtové schodky. Revitalizace postsocialistických gigantů, jakými byly Škoda Plzeň, Tatra Kopřivnice, ČKD Praha, Spolana či Zetor představují nejproblematictější část sociálně-demokratického dokončování transformačních procesů. Pomoci se dostalo České spořitelně a Komerční bance. Pozitivem byl nárůst investic zahraničního kapitálu a jeho podílu na privatizovaném majetku. Snižovalo se daňové zatížení právnických osob. Došlo i k další kultivaci institucionálního prostředí v zemi (novela zákona o konkursu, změny obchodního zákoníku, změny v živnostenském zákoně či zákoně o cenných papírech). V ostrém zápase se změnil i zákon o České národní bance, hlavní úkol centrální banky byl změněn ze stability měny na stabilitu cen.

V závěrečném období transformace významně pokročila restrukturalizace české ekonomiky, zvýšila se její konkurenceschopnost. Její struktura se přiblížila struktuře vyspělých tržních ekonomik. Dále poklesl podíl zemědělství a průmyslu na tvorbě HDP i zaměstnanosti. Významnou úlohu při modernizaci českého hospodářství měla restrukturalizace zpracovatelského průmyslu. Po přechodném zvýšení surovinové a kapitálově náročných výrob v době transformační recese na počátku 90. let došlo k opětovnému rozvoji technologicky vyspělejších strojírenských oborů (stroje, dopravní prostředky).

Ve druhé polovině 90. let významně pokročila koncentrace kapitálu. Její hlavní vlna zasáhla ekonomiku v letech 1996–1997. Firmou Motoinvest spuštěná agresivní kampaň hovořila o „třetí vlně privatizace“. Její podstatou bylo skupování akcií od malých investorů a fondů. Cílem se stalo získání majority ve vytipované firmě a její následný prodej strategickému investorovi. Tímto směrem se ubíraly aktivity nejen zmíněného Motoinvestu, ale i například Koženého Harvardských fondů.

Významným činitelem transformačních změn po roce 1995, jenž tyto změny stimuloval, urychloval a zejména v legislativní oblasti je přímo pomáhal formovat, byla Evropská unie (EU). Ta jednak usnadňovala a pomáhala profilovat zapojení české ekonomiky do mezinárodní dělby práce, jednak po podání české žádosti o členství hodnotila a kontrolovala postup reforem. Přibližování a příprava ČR ke vstupu do EU (konvergenční

proces) navazovaly na dohodu o přidružení podepsanou v prosinci 1991 mezi Československem na jedné straně a Evropským společenstvím a jeho členskými zeměmi na straně druhé. Tato dohoda byla novelizována po rozpadu jednotného státu – nová dohoda s ČR vstoupila v platnost 1. února 1995.

Základním prvkem dohody bylo rozhodnutí o liberalizaci vzájemného obchodu (odstranění bariér a kvót). Podíl obchodu s členskými zeměmi ES stoupl z necelých 20 % na počátku 90. let na 66,6 % dovozu a 69,2 % vývozu v roce 1999. Podmínky členství byly v roce 1993 stanoveny takto: 1. stabilita institucí zajišťujících demokracii, právní stát, dodržování lidských práv a práv menšin; 2. země musí disponovat fungující tržní ekonomikou a musí být schopna se vyrovnat s konkurenčním prostředím evropského vnitřního trhu; 3. země musí být připravena a schopna převzít veškerou legislativu Unie, včetně cílů politické, hospodářské a měnové unie.

Předvstupní strategie byla konkretizována v tzv. bílé knize z roku 1995. Oficiální česká žádost o členství byla předložena v lednu 1996. Posudek Evropské komise hodnotící připravenost ČR na vstup z roku 1997 konstatoval, že „rámec fungující tržní ekonomiky v podstatě v České republice existuje“. Vyjadřoval však obavy, že má ještě mnoho slabých míst. V kritice se zaměřil na kapitálový trh a státní správu. Výslovně se hovořilo o úloze bank a investičních fondů a požadovala se privatizace polostátních bank, které omezovaly restrukturalizaci podniků. Unie tedy „tlačila“ na dokončení transformačních přeměn. V roce 1998 byla uzavřena dohoda Partnerství pro vstup, která vymezovala priority dalšího přibližování a Unie se zavazovala zvýšenou finanční pomocí přispět k jejich realizaci. Kritické hodnotící zprávy na sklonku 90. let vystřídala až pozitivněji laděná zpráva z roku 2000, jež konstatovala, že se zvýšila makroekonomická stabilita země a byl obnoven ekonomický růst. Odtud již vedla vcelku přímá cesta k řádnému členství, jež transformační změny historicky zarámovalo.

Závěr

Hodnocení transformace, jejích metod a výsledků, jakož i jednání jednotlivých aktérů jsou dodnes předmětem politických konfrontací, stejně jako ještě nevychladlou otázkou střetů odborných přístupů a nezřídka rovněž osobních animosit. Většina těch, kteří transformaci koncipovali, přiznává, že mnohdy obtížně hledali, ba tápali, činili chyby. Co je nesporné: transformace byla v principu úspěšná. Uskutečnila se sociálně ekonomická přeměna, jež instalovala demokratický politický systém a kapitalistické tržní hospodářství se všemi jejich přednostmi a problémy. Přeměny se přitom realizovaly v atmosféře společenského smíru. To umožnilo jejich skutečně velmi rychlý průběh. János Kornai píše o „historicky bezpříkladně úspěšném příběhu“.¹⁶ Přírůstky HDP pro roce 2000 (viz následující tabulku 12), jako by mu dávaly za pravdu. Přesto charakteristickým rysem české ekonomiky i po vstupu do Evropské unie zůstává institucionální nezralost a ve srovnání s nejspělejšími ekonomikami stále ještě menší výkonnost. Obraz transformace pak kalí vysoké transakční náklady.

16 Srv. [Kornai 2006: 447].

Tabulka 12: Index a roční přírůstky HDP v České republice v letech 1993–2004

Ukazatel	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Index 1989 = 100	87,1	89,0	94,2	98,2	97,5	96,4	97,6
Roční změna %	0,1	2,2	5,9	4,2	-0,7	-1,1	1,2
Ukazatel	2000	2001	2002	2003	2004		
Index 1989 = 100	101,4	104,0	105,6	109,0	113,8		
Roční změna %	3,9	2,6	1,5	3,2	4,4		

Pramen: Přepočty z údajů o HDP v různých ročnících SR ČR. Stálé ceny.

V době přípravy transformace a realizace její rozhodující fáze nedošlo na toto téma k širší odborné a veřejné rozpravě. Charakteristickým rysem architektů transformace, svým způsobem legitimizujícím jejich liberální přístupy, se stalo kritické vymezování k sociálně tržním ekonomikám, které byly označovány za přežitě. Jako klasický příklad byla v této souvislosti uváděna ekonomika švédská. Tzv. skandinávský ekonomický model,¹⁷ k němuž můžeme přiřadit vedle severovýchodních zemí také Nizozemí, pracující s vysokou mírou sociálního pohodlí, a nutně proto s také s vysokým daňovým zatížením a vysokou mírou přerozdělování, dokonce v české transformaci sloužil jejím liberálním architektům jako negativní vzor.¹⁸ A je třeba říci, že liberálním přesvědčením architektů československé transformace neotřásla ani dnes již odeznívající hospodářská krize. Nicméně sotva mohou být vedeny spory o tom (srovnej výsledky sociologických šetření prezentované v části „Transformační koncepty“), že relativně velmi dlouho, minimálně do počátku 2. poloviny 90. let, preferovala většina domácí populace systém zcela jiný, sociálně tržně orientovaný. Není divu, že sociologická šetření druhé poloviny 90. let opakovaně vyjadřují rozčarování veřejnosti, iniciované především třetí privatizační fází. Kostky však již byly vrženy a všichni chápali, že provedené změny a s nimi spojené zbytečné ztráty jsou nevratné.

Tabulka 13: Veřejné mínění o úspěšnosti ekonomické transformace

	1993/III	1996/I	1999/II
Úspěšná	26 %	28 %	7 %
Půl na půl	42 %	46 %	28 %
Neúspěšná	26 %	18 %	53 %

Pramen: Archiv CVVM, Praha, *Sign.* 21/31, publ. 14. 7. 1995, *Sign.* 21/47, publ. 8. 11. 1996, *Sign.* 21/67, publ. 23. 2. 1999.

17 Skandinávský (severový) ekonomický model velmi dlouho zůstával stranou hlubší pozornosti českých ekonomů. Situace se změnila až v posledních letech, kdy se objevilo hned několik pozoruhodných studií vnášejících hlubší vhléd do problematiky a usilujících o jeho analytickou konfrontaci se středoevropským prostorem. Srv. [Karpová 2006], [Dostálová 2009a: 61–80] a [Dostálová 2009b: 65–86].

18 Viz např. [Klaus 1991: 13–14], [Klaus 1993: 28–30].

Mentální stav obyvatelstva, vyjádřený jeho hodnotovým směřováním, odpovídal na počátku 90. let spíše uplatnění severského ekonomického modelu sociálního státu, či německého ordoliberalismu, na němž vystavěl svůj model „Soziale Marktwirtschaft“ první spolkový ministr hospodářství Ludwig Erhard, než vizi „klausovské“. Realizované změny navíc nebyly v době jejich konceptualizace deklarovány jako návrat ke kapitalismu.¹⁹ Dokonce se zpočátku hovořilo většinou jen o ekonomické reformě, nikoliv o transformaci. Nebyla zde však žádná politická strana, která by některé z alternativních pojetí transformace přijala za své a vehementně je prosazovala. Obnovená sociální demokracie stále ještě v první polovině 90. let hledala svou podobu. Politické kyvadlo se jako výraz negace minulosti vychýlilo vpravo, třebaže lidé vlastně nadále mysleli vlevo, ochotně se rozloučili se svazujícím autoritativním režimem, nechťeli se však loučit se sociálními vymoženostmi. Tomuto faktu vycházela do značné míry vstříc i praktická politika Klausovy vlády. Sociolog a ekonom Jiří Večerník tuto anomálii nazývá příznačně „levicovým myšlením s pravicovým hlasováním“.²⁰ Zdá se, že zlomovým bodem pro přívrat ke klausovské strategii se stalo nastolení ojedinělého projektu kupónové privatizace, jenž sliboval distribuovat státní majetek plošně veškerému dospělému obyvatelstvu, jež o to projeví zájem. Zásadní roli v akceptování liberálních modelů hrála také masová média a ekonomické školství, jež ovládli liberálové.²¹ Navíc nespornou výhodou neoliberalní skupiny představovalo cílevědomé odhodlání transformační změny nejen projektovat ale i realizovat. Jejich odborná opozice se fakticky vytratila, byla nevýrazná, postrádala politické zázemí. Symptomatické také je, že transformační strategie se staly, třebaže pokrývaly v první fázi i území Slovenska, záležitostí českých ekonomů, úloha slovenských ekonomů při formování tehdejší hospodářské politiky byla minimální. Problémy provedení transformace překryl čas. Většina obyvatelstva se možností alternativních řešení již nezabývá, ta zůstala obsahem poněkud pozdních odborných diskusí a apologetických spisů ekonomů. Vztah k transformaci zejména v prostředí mladší generace – liberálně orientované – se „narovnává“. Posun názorů na transformaci a její koncept je v relativně krátkém historickém úseku (cca 10 let) poměrně výrazný. V zásadě vyjadřuje akceptaci minulosti. Mladší generaci totiž netíží pocit podvedeného a okradeného spojený se zkušeností generace střední a starší. Transformační konceptualizace vyjadřuje dva paradoxy, jež i dnes v optice odborníků takřka úplně zapadají, a sice, že většina obyvatelstva v podstatě nevnímala v první polovině 90. let směr probíhajících ekonomicko-sociálních změn (podobně jako v roce 1968) a že naplňovaný projekt transformace nevycházel z mentálního stavu české společnosti jako celku, ale jen její malé části, mocenské elity.

19 Pojmenování změn ve společnosti významně pomohla akreditovat až citovaná publikace Petra Husáka: [Husák 1997].

20 Srv. [Matějů – Večerník 1998: 14].

21 Srv. [Jiráček – Volek 2006: 21–37], [Jiráček – Köpplová 2007: 207–230].

Prameny

Archiv CVVM, Praha.

Literatura

- Belda, Josef – Hoppe Jiří – Pecka, Jindřich. [1995a]. Občanská společnost (1967–1970), Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970. In. *Prameny k dějinám československé krize díl 2, sv. 1*. Brno: Doplněk.
- Belda, Josef – Hoppe Jiří – Pecka, Jindřich. [1995b]. Občanská společnost (1967–1970), Sociální organismy a hnutí Pražského jara. In. *Prameny k dějinám československé krize díl 2, sv. 2*. Brno: Doplněk.
- Breňová, Lubomíra – Džbánková, Zuzana – Nečadová, Marta. [2003]. Změny ekonomického prostředí a jejich dopad na podniky v procesu připojování ČR do EU. In. *Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2003*.
- Dostálová, Ivana. [2009a]. Testování skandinávského hospodářského modelu globální ekonomickou krizí. *Scientia and Societas, Vol. V/2009, No. 1*.
- Dostálová, Ivana. [2009b]. Vliv světové ekonomické krize na hospodářský a sociální vývoj skandinávských zemí: lekce pro Českou republiku. *Scientia and Societas, Vol. V/2009, No. 3*.
- Holman, Robert. [2000]. *Transformace české ekonomiky v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*. Praha: Centrum pro ekonomii a politiku.
- Hoppe, Jiří. [2009]. *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha: Prostor.
- Husák, Petr. [1997]. *Budování kapitalismu v Čechách. Rozhovory s Tomášem Ježkem*. Praha: Volvox Globator
- Jančík, Drahomír – Kubů Eduard. [2006a]. Der Erste Versuch einer Reform der zentralen Planwirtschaft in der Tschechoslowakei. In. Boyer, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Jančík, Drahomír – Kubů Eduard. [2006b]. Zwischen Planbefehl und Markt. Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In. Boyer, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Ježek, Tomáš. [2006]. *Privatizace české ekonomiky, její kořeny, metody a výsledky*. Praha: Oeconomica.
- Ježek, Tomáš. [2007]. *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990–1997*. Praha: Prostor.
- Jiráček, Jan – Köpplová, Barbara. [2008]. Masová média a česká společnost 90. let 20. století: průběh a důsledky transformace českých médií. In. Heiss, Gernot a kol. *Česko a Rakousko po konci studené války: různými cestami do nové Evropy*. Ústí nad Labem: Albis International.
- Jiráček, Jan – Volek, Jaromír. [2006]. Vybrané atributy profesního sebepojetí českých novinářů. *Mediální studia 2006, č. 1*.
- Kaberle, Jiří. [2005]. *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha: Karolinum.
- Karpová, Eva. [2006]. *Hospodářský vývoj Rakouska, Švédska a Finska po vstupu do EU. Komparativní souvislosti a charakteristiky významné pro země střední a východní Evropy*. Praha: Oeconomica.
- Klaus, Václav. [1991]. Sociální tržní ekonomika aneb nové pokusy o kvadraturu kruhu. In. *Nemám rád katastrofické scénáře*. Ostrava: Sagit.
- Klaus, Václav. [1993]. Projev při udělení ceny Ludwiga Erharda. In. *Ekonomické perspektivy České republiky*. Praha: Meridian.

- Klaus, Václav. [1995a]. *Tschechische Transformation und europäische Integration: Gemeinsamkeiten von Visionen und Strategien*. Passau: Neue Presse Verlags.
- Klaus, Václav. [1995b]. *Ekonomická teorie a realita transformačních procesů*. Praha: Management Press.
- Klaus, Václav – Tomšík, Vladimír. [2007]. *Makroekonomická fakta české transformace*. Brno: NC Publishing.
- Kornai, János. [2006]. Velká transformace střední a východní Evropy: úspěch a zklamání. *Politická ekonomie* č. 4/2006.
- Kotrba, Josef. [1997]. Privatizační proces v České republice: aktéři a vítězové. In: Švejnar, Jan a kol. *Česká ekonomika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Králík, Oldřich. [1999]. *Transformace české (československé) ekonomiky*. Brno: CERM.
- Macáková, Libuše – Kubů, Eduard. [2009]. Transformation of Economic Elites after the Fall of Communism in Czechoslovakia. In: Boyer, Christoph – Sattler, Friederike (eds.) *European Economic Elites Between a New Spirit of Capitalism and Erosion of State Socialism. Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 84*. Berlin: Duncker & Humblot 2009.
- Machonin, Pavel – Mlčoch, Lubomír – Sojka, Milan. [2000]. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989: Alternativní pohled*. Praha: Karolinum.
- Matějka, Milan. [1992]. *Spor o reformu. Rozvojová transformace versus léčba šokem*. Praha: Alternativy.
- Matějů, Petr – Večerník, Jiří. [1998]. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Myant, Martin. [2003]. *The rise and fall of Czech capitalism: economic development in the Czech Republic since 1989*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Sojka, Milan. [2009]. *Česká republika v Evropských transformačních procesech*. Brno: Doplněk.
- Šulc, Zdislav. [1998]. *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno: Doplněk.
- Švejnar, Jan a kol. [1997]. *Česká ekonomika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Tříška, Dušan. [1993]. Politické, legislativní a organizačně technické aspekty privatizace v České republice. In: *Ekonomické perspektivy České republiky*. Praha: Meridian.
- Turek, Otakar. [1995]. *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny.
- Vondrová, Jitka. [2010]. Ekonomická reforma 1965–1969. In: *Prameny k dějinám československé krize, díl 10*. Brno: Doplněk.
- Židek, Libor. [2006]. *Transformace české ekonomiky 1989–2004*. Praha: C. H. Beck.

Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc. (1951) pracoval jako odborný archivář v Archivu ministerstva zahraničních věcí a poté jako odborný asistent na Katedře československých dějin FF UK, od roku 1993 působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK.